

OSMANLIDA SIĞORTANIN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Arzu Qasimova

AMEA akademik Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: qasimovaarzu656@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Osmanlı İmperiyasında sığortanın yaranması və inkişafına təsir göstərən dini, iqtisadi və beynəlxalq amillər tarixi təhlil metodu ilə araşdırılmışdır. Müasir sığorta sistemi, əsasən, XIX əsr islahatları, xarici kapital və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin təsiri ilə institusionallaşmışdır.

Açar sözlər: Osmanlı İmperiyası, sığorta, dini baxış, xarici əlaqələr, Balta Limanı Ticarət müqaviləsi.

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF INSURANCE IN THE OTTOMAN EMPIRE

Arzu Gasimova

Institute of Oriental Studies named after academican Z. Bunyadov, Baku, Azerbaijan

Abstract. This article examines the emergence and development of insurance in the Ottoman Empire through historical analysis. Modern insurance became institutionalized mainly under the influence of nineteenth-century reforms, foreign capital and expanding international trade, highlighting their decisive role in shaping the Ottoman insurance system.

Keywords: Ottoman Empire, insurance, religious view, foreign relations, Balta Port Trade Treaty.

1. Giriş

Sosial həyatın ən əsas xüsusiyyətlərindən biri təhlükəsizlik hissi ehtiyacıdır. Məlum olduğu kimi, risklər həyatı boyu insanları daim təqib edir. Bu riskləri tam olaraq aradan qaldırmaq mümkün olmasa da, ən azı onların iqtisadi nəticələrini aradan qaldırmaq və ya yumşaltmaq üçün daim yollar axtarılmışdır. Osmanlı imperiyası dönməində də sığorta anlayışı yaranmamışdan öncə sosial rifahı yaxşılaşdırmaq, bəzi risklərin qarşısını almaq üçün sığortaya bənzər bir çox qurumlar yaradılmışdır. Təməlini islam dinindən götürmüş zəkat, sədəqə, qurbanlıq və müxtəlif məqsədlərə xidmət edən vəqflər cəmiyyət daxilində böyük əhəmiyyət kəsb edən qurum və təşkilatlar misal olaraq göstərilə bilər. Həmin dövəmdə xəstəlikdən, yoxsulluqdan, ehtiyacdən, yangından əziyyət çəkənlərə maddi yardım edən Avariz vəqfləri də sosial mühitin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır [3, s.65].

Son illərdə Osmanlı İmperiyasında sığortanın formalaşması və inkişafı məsələsi müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Mövcud tədqiqatlarda əsas diqqət sığorta hüququnun inkişafına [3], Osmanlıda sığorta institutunun yaranması və xarici şirkətlərin fəaliyyətinə [2], sığorta sektorunun iqtisadi və institusional transformasiyasına [4], eləcə də XIX əsr islahatlarının iqtisadi nəticələrinə yönəldilmişdir [5]. Bununla yanaşı, Osmanlıda sığortanın meydana gəlməsinə təsir göstərən dini, iqtisadi, siyasi və beynəlxalq amillərin qarşılıqlı əlaqəsi, xüsusilə xarici kapitalın və ticarət münasibətlərinin sığorta institutunun formalaşmasına kompleks təsiri kifayət qədər təhlil edilməmişdir. Bu baxımdan tədqiqat həmin boşluğun aradan qaldırılmasına yönəlmişdir.

Tədqiqatın məqsədi Osmanlı İmperiyasında sığortanın yaranması və inkişafı, bu prosesə təsir göstərən daxili və xarici amilləri tarixi müstəvidə təhlil etməkdir. Tədqiqatın hipotezi ondan ibarətdir ki, Osmanlı İmperiyasında müasir sığorta sisteminin formalaşması yalnız daxili sosial-iqtisadi tələbatın deyil, eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, hüquqi islahatlar və Avropa kapitalının təsirinin nəticəsi olmuşdur.

2. Metodologiya

Bu tədqiqatda keyfiyyət metodologiyası əsas götürülmüş, Osmanlı İmperiyasında sığortanın yaranması və inkişaf prosesi tarixi metod əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi təhlil və müqayisəli təhlil təşkil edir. Bu metodların seçilməsi sığorta institutunun formalaşmasına təsir göstərən dini, hüquqi, iqtisadi və beynəlxalq amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir.

Tədqiqatın mənbə bazasını Osmanlı sığorta tarixinə, XIX-XX əsrlərdə sığorta institutunun inkişafına dair elmi məqalələr və kitablar təşkil etmişdir.

Tədqiqat zamanı tarixi metod vasitəsilə Osmanlı İmperiyasında sığortanın inkişaf mərhələləri ardıcılıqla təhlil edilmiş, müqayisə metodu əsasında isə ənənəvi sosial yardım institutları ilə müasir sığorta sisteminin xüsusiyyətləri qarşılaşdırılmışdır. Eyni zamanda məzmun təhlili metodundan istifadə edilməklə müxtəlif müəlliflərin yanaşmaları müqayisə edilmiş, Osmanlıda sığortanın inkişafına təsir göstərən əsas amillər müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın etibarlılığını təmin etmək məqsədilə müxtəlif elmi mənbələrdən əldə edilmiş məlumatların qarşılıqlı müqayisəsi aparılmış, fərqli müəlliflərin mövqeləri təhlil edilmiş və nəticələr yalnız elmi ədəbiyyat əsasında formalaşdırılmışdır. Mənbələrin seçilməsində onların elmi etibarlılığı, mövzunun əhatəliliyi və tarixi hadisələri əks etdirmə səviyyəsi əsas meyar kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın müəyyən metodoloji məhdudiyyətləri də mövcuddur. Araşdırma, əsasən, mövcud elmi ədəbiyyata əsaslandığından bütün ilkin arxiv materiallarını əhatə etmir. Eyni zamanda tədqiqat Osmanlı İmperiyasında sığortanın yaranması və inkişafının ümumi tarixi xüsusiyyətlərinin təhlili ilə məhdudlaşır, ayrı-ayrı sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin və ya konkret sığorta növlərinin dərin müqayisəli təhlilini əhatə etmir. Bu baxımdan gələcək tədqiqatlarda Osmanlı sığorta bazarının institusional inkişafının, xarici sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin və hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin daha geniş arxiv materialları əsasında araşdırılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Tədqiqat zamanı istifadə olunan bütün məlumatlar açıq elmi mənbələrdən və istinad verilmiş ədəbiyyatdan əldə edilmişdir. Məqalədə elmi etika prinsiplərinə və istinad qaydalarına riayət edilmiş, müəllif hüquqları qorunmuşdur. Tədqiqat eksperimental prosedurları əhatə etmədiyindən etik komitənin icazəsini tələb etmir.

3. Osmanlıda sığortanın meydana gəlməsi

Giriş hissəsində qeyd olunan zəkat, sədəqə və vəqf institutlarının fəaliyyətləri göstərir ki, Osmanlı cəmiyyəti risklərin kollektiv şəkildə bölüşdürülməsi təcrübəsindən heç də uzaq olmamışdır. Bununla belə, bu ənənəvi institutlarla müasir mənada sığorta anlayışı arasında prinsipial fərq mövcud idi: birinci dini borc və xeyriyyəçilik prinsipinə, ikinci isə qarşılıqlı öhdəlik və qiymətləndirilmiş riskin müqavilə əsasında bölüşdürülməsi prinsipinə əsaslanırdı. Məhz bu prinsipial fərq idi ki, sığorta anlayışının Osmanlı hüquq-din sistemində qəbul edilməsini ciddi intellektual mübahisə predmetinə çevirdi. Bu baxımdan, əvvəlcə dövrün din xadimlərinin və hüquqşünaslarının sığortaya münasibətini nəzərdən keçirmək zəruridir.

İslam dünyasının mütəfəkkirlərinin sığortaya baxışlarını bu bölmədə nümunə göstərmək yerinə düşərdi. İslam mütəfəkkirləri ilə yanaşı bəzi fətvələrlə Osmanlı İmperiyasında dini və hüquqi qurumların sığortaya baxışlarını araşdırmaq faydalıdır. İslam hüquqşünası İbn Abidin “Rəddu'l-Muxtar” adlı əsərində sığortaya müsbət baxmadığını bildirərək, “Məncə, tacirin məhv edilmiş malının əvəzini tələb etməsi caiz deyildir. Çünki bu, heç bir şeyə görə borcun olmaması kimidir” demişdir. O, “Məcmuatü'r-Rəsail” adlı əsərində sığortanın caiz olmadığına dair Hənəfi məzhəbindən dəlillər gətirmişdir. Sığortanı “fasid” (batil müqavilə) hesab edən İbn Abidin, müqavilənin düşmən ölkəsində o ölkənin vətəndaşı ilə müsəlman arasında baş verdiyi halda sığorta təminatının alınmasının caiz olduğunu bildirmişdir.

Əhməd Cövdət Paşa isə sığortanın dini cəhətdən caiz olduğuna inanırdı və sığorta anlayışının hələ Osmanlıda tanınmadığını qeyd edirdi. O, Avropa təcrübələrindən misallar çəkdi: bəzi inkişaf etmiş Avropa şəhərlərində, məsələn, Londonda yanğınlar nəticəsində dəymiş şəxsi itkilər təhlükəsizlik şəraitində yaşamaq istəyənlər arasında bölüşdürülürdü. Bu təcrübə İstanbulda çörəkçilər arasında tətbiq edilən sistemə bənzəyirdi. Bir çörəkçinin mövcud taxılı yanırdısa, itki başqa çörək sexlərinə paylanırdı və sağlam taxılla əvəz olunurdu. Beləliklə, itki müştərək ödənilərək, sahibkarların bir-birini qorumasına şərait yaradırdı. Lakin bütün əhalinin iştirak etdiyi yanğınlar nəticəsində dəyən itkilər üçün belə bir təcrübə hələ mövcud deyildi. 1870-ci ildə Pera yanğınından sonra Şeyxülislamın dəftərxanası sığortanın icazəli olduğunu bildirən fətva verdi. Bu fətvada deyilirdi ki, “hər bir fərd Allahın onlara bəxş etdiyi mal-dövləti qorumağa borcludur” [8, s.10].

İbn Abidin və Əhməd Cövdət Paşanın mövqelərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirdikdə, əslində eyni hüquq məktəbinin (Hənəfi məzhəbinin) daxilində iki fərqli metodoloji strategiyanın toqquşduğu görünür. İbn Abidin sığortanı mövcud müqavilə kateqoriyalarına tətbiq edərək formal-dogmatik yolla rədd edirdisə, Əhməd Cövdət Paşa əksinə, sığortanı artıq mövcud olan yerli təcrübəyə bənzədir və bununla da yeni institutu ənənəvi çərçivə daxilində legitimləşdirirdi. Bu iki yanaşma arasındakı gərginlik, daha geniş mənada, idxal olunan iqtisadi institutların yerli normativ sistemlə uzlaşdırılması zərurətini əks etdirirdi.

Sığorta məsələsində Osmanlının geri qalmasının əsas səbəblərindən biri də insanların dini inancları olmuşdur. Əslində Osmanlıdan öncə yaranmış digər türk dövlətlərində

sığortayabənzər qurumların olmasına dair fikirlər vardır. Anadolu Səlcuqlu dövlətinin (1075-1308) talan olunan karvanlarının itkisi dövlət xəzinəsi və müharibədən əldə olunmuş qənimətlər hesabına ödənilmişdir. Bu da dövlət sığortasının mövcud olmasına bir işarədir [7]. Lakin qərb ölkələri bu fikirlərdən məharətlə istifadə etmiş, müasir sığortanın yaradıcıları kimi tarixə düşmüşlər. Halbuki, Fatih Kaya “Osmanlı devleti’nde sigortacılığın ortaya çıkışı ve gelişimi” kitabında arxiv sənədlərinə əsaslanaraq hələ 1854-cü ildə Osmanlıda sığortaya aid izlərin olduğunu qeyd etmişdir: “Tulca Meclisi tərəfindən i’tâ olunub sûreti melfûf i’lâmdan beyân olunduğu vechile mukaddemâ Dimitri Makarino nâm kapudânın râkib olduğu bir kıta İbrîk (berik) sefinesi Tulca tarafında kazâzede olarak mahmûl olduğu eşyâ ve emtia-i ma’lûme Tulca Kaymakamı ma’rifetiyle müzâyede ve furuht etdirilip esmân-ı hâsılası olan yirmi sekiz bin guruş kaymakam-ı mumaileyh nezdinde hıfz olunmuş ve sefine-i mezbûre ise bu tarafdakı mukîm Yunan Devleti tebaasından Diyanamano nâm müste’menin sigortasına sigortalı olub şu akçenin mersûma verilmesi lâzım geleceğindən meblağ-ı mezbur müste’men-i mersûmun Tulca’da bulunan vekîli Yanko Apsomolu’ya teslim ve i’tâ olunması bâbında Tulca Kaymakamı’na hitâben bir kıta emir-nâme-i sâminin ısdâr ve i’tâ buyurulması mercû ve mültemesdir” [8].

Osmanlıda sığortanın qəbulunu şərtləndirən ən mühüm məsələlərdən biri riskin ictimai məsuliyyət kimi dərk olunması idi. Ənənəvi yardım mexanizmləri (zəkat, sədəqə və vəqf) zərərin nəticələrini yumşaltmağa yönəlsə də, onlar riskin qabaqcadan hesablanması və müqavilə əsasında bölüşdürülməsi funksiyasını daşıyırdı. Başqa sözlə, Osmanlı cəmiyyətində hüquqi düşüncədə də ciddi transformasiya tələb olunurdu.

Osmanlı İmperiyasında sığorta islahatları məsələsində imperiya və Avropa dövlətlərinin özünəməxsus maraqları mövcud idi. Avropa dövlətləri iqtisadi təhlükəsizlik maraqlarının həyata keçirilməsi üçün bu təşəbbüsləri vacib hesab edirdilər [2, s.187]. Osmanlı İmperiyası isə həmin dövrdə islahatlar yolu ilə öz ərazi bütövlüyünü möhkəmləndirmək və qorumaq yolunda Avropa güclərindən dəstək almağa çalışırdı. Bunun müqabilində Avropanın güclü dövlətləri də dünya miqyasına çıxmaq üçün Osmanlı iqtisadiyyatına təzyiq göstərdilər. Beləliklə, islahatlar iqtisadiyyatı xarici ticarətə və xarici kapitala yönləndirmək üçün Avropa dövlətlərinin güclərinə, xüsusən də İngiltərəyə edilən güzəştlərlə paralel irəlilədi. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə Osmanlı İmperiyası daxilində Avropa kapitalının gücü artdı və bu islahat təşəbbüsləri mərkəzi dövlətin iqtisadiyyat üzərindəki nəzarətinin azalmasına səbəb oldu [8, s.15].

İqtisadiyyatın inkişafı və Osmanlı xəzinəsinin Avropa kapitalının nəzarətinə keçməsi prosesində 1838-ci il Balta Limanı Ticarət müqaviləsi, Krım müharibəsi zamanı başlayan xarici borclanma və 1850-ci ildən sonra dəmir yolu tikintisində xarici kapitala verilən imtiyazlar ən əhəmiyyətli dönüş nöqtələrindən idi [5, s.205]. Həmçinin dəniz nəqliyyatında yelkənli gəmilərdən buxarlı gəmilərə keçid edilməsi sığorta sahəsindəki inkişafı zəruri

etmişdir. İstanbul, İzmir və Trabzon kimi liman şəhərlərində sığorta agentliklərinin açılması bu məsələ ilə bağlı olmuşdur [2, s.190-191].

Beləliklə, Osmanlı cəmiyyətinin sığorta institutuna doğru irəliləməsi ilk növbədə daxili amillərlə (dini-hüquqi mübahisələr, ənənəvi yardım təcrübələri və inzibati praktikanın tədricən formalaşması ilə) şərtlənmişdir. Lakin bu daxili proses təkbəşinə sığortanın institusional formaya düşməsi üçün yetərli olmamışdır. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün növbəti bölmədə diqqəti Osmanlı iqtisadiyyatını xarici kapitalla və beynəlxalq ticarətə açan amillərə, xüsusilə ticarət müqavilələrinin və xarici sığorta şirkətlərinin bazara nüfuzunun institusional inkişafa göstərdiyi təsirə yönəltmək lazımdır.

4. Osmanlı sığortasına xarici təkan

XIX əsrdə Osmanlı İmperiyasının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası ölkənin maliyyə və hüquq institutlarının transformasiyasını sürətləndirmişdir. Bu transformasiya yalnız ticarət münasibətlərinin genişlənməsi ilə məhdudlaşmamış, həm də risklərin idarə olunması sahəsində yeni mexanizmlərin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Məhz bu dövrdə sığorta iqtisadi fəaliyyətin ayrılmaz elementi kimi formalaşmağa başlamış və xarici kapitalın təsiri altında institusional inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

1838-1846-cı illər arasında qüvvəyə minən ticarət müqavilələri ilə Osmanlı imperiyası xarici ticarətdə monopoliya sistemini ləğv etdi və fəvqəladə vergilər və ya məhdudiyyətlər tətbiq etmək hüququndan imtina etdi. Bu, xammalın ixracını asanlaşdırdı və maliyyə böhranı dövründə dövlətin güvəndiyi əlavə gəlir mənbəyini aradan qaldırdı. Ticarət müqavilələrində tərəflərin hər 7 ildən bir yenilənmə təklif edə bilməsi nəzərdə tutulsa da, qanunvericilik 1860-cı ilə qədər qüvvədə qaldı. 1860-1861-ci illər arasında yeni ticarət müqavilələri imzalandı. Bu müqavilələrin müddəti 28 il müəyyən edildi. Bu müddət ərzində tərəflər yeddinci, on dördüncü və iyirmi birinci ilin sonunda zəruri hesab etdikləri hər hansı dəyişikliyi təklif edə bilərdilər [5, s.206].

Bu müqavilələr Osmanlı iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərinin başlanğıcını qoymuşdur. Xarici ticarətin liberallaşdırılması nəticəsində beynəlxalq kommersiya əlaqələri genişlənməmiş, xarici tacirlərin və investisiya axınının artması yeni maliyyə institutlarına olan tələbatı gücləndirmişdir. Bu baxımdan sığorta beynəlxalq ticarətin davamlılığını təmin edən mühüm institusional mexanizm kimi çıxış etməyə başlamışdır.

İngilislərdən sonra fransızlar da Osmanlıya maraq göstərmiş və 1878-ci ildə ilk fransız sığorta şirkəti fəaliyyətə başlamışdır. Ardınca Alman, İtalyan, İsveçrə və digər xarici sığorta şirkətləri də bazara daxil olaraq fəaliyyətlərini genişləndirmişlər. Bu fəaliyyətlərin genişlənməsi isə dövlətin sığorta sahəsinə nəzarətini zəruri edirdi. Buna görə də həmin dövrdə dövlət 1850-ci il tarixli Ticarət Qanununun 29-cu maddəsi və 1864-cü ildə qəbul edilmiş Dəniz Ticarəti Qanununda dəniz nəqliyyatı sığortasına dair müddəalardan ibarət hüquqi əsasları yaradılsa da, praktikada bunlar effektiv şəkildə icra olunmamışdır [12, s.24].

Osmanlı bazarına xarici sığorta şirkətlərinin daxil olması ölkədə sığorta institutunun inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bununla belə, bu proses birtərəfli qiymətləndirilə bilməz. Xarici şirkətlər bir tərəfdən müasir sığorta texnologiyalarını, idarəetmə təcrübəsini və kapitalı ölkəyə gətirənlər də, digər tərəfdən milli maliyyə sisteminin xarici təsirdən asılılığını daha da artırmışlar.

Xarici şirkətlər öz mərkəzlərindən aldıkları göstərişlər əsasında, tamamilə sərbəst şəkildə işləyirdilər. Onlar istədikləri kimi hərəkət edir, polisləri fransız dilində hazırlayı, tarif və ya müəyyən sistemə bağlı qalmırdılar. Mübahisələr yarandıqda işə işlər Londondakı məhkəmələrə yönləndirilirdi və sığorta şirkətinin əsas idarəsinin olduğu ölkənin məhkəmələri səlahiyyətli sayılırdı. Şirkətlər istədikləri vaxt sığorta müqavilələrini də ləğv edə bilirdilər [4, s.28].

Xarici sığorta şirkətlərinin bu cür məhkəmə səlahiyyəti və tənzimləmədən kənar fəaliyyət göstərməsi təsadüfi hadisə deyildi, əksinə, kapitulyasiya rejiminin iqtisadi sahəyə proyeksiyası idi. Necə ki, kapitulyasiyalar əcnəbi vətəndaşları Osmanlı məhkəmə səlahiyyətindən kənarda saxlayırdı, eləcə də sığorta şirkətləri öz mərkəzi ölkələrinin hüquq sistemində təbə olmaqla, faktiki olaraq Osmanlı iqtisadi suverenliyinin daha bir sahəsini məhdudlaşdırırdılar.

Sığorta şirkətlərinə nəzarətin Osmanlı bazarında olmamasından sui-istifadə edən şirkətlər ictimai inamı sarsıdan və sığortanın uzunmüddətli inkişafına mane olan əsas amillərdən biri idi. Belə fəaliyyət nəticəsində ictimaiyyəti istismar edən şirkətlərin qısa müddətli qazanc məqsədi güdməsi, davamlı bazar mövcudluğunu qorumağa çalışan şirkətlərə də zərər verirdi. Sığorta şirkətləri arasında peşəkar həmrəyliyin olmaması və bazara inteqrasiya səylərinin uğursuzluğu sığorta bazarına mənfi təsirləri daha da gücləndirirdi. Kapitalın qeyri-kafi yığılması da Osmanlı İmperiyasında sığortanın inkişafına mane olan əsas səbəblərdən idi. Osmanlı idarə edən heyət arasında sığorta ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da, Osmanlı idarəçilərinin ümumilikdə sığortaya müsbət baxdığını söyləmək olar. Osmanlı İmperiyası özü də dövlət əmlakının və ictimai binaların sığortası üçün sığortaya müraciət edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Osmanlı dövlətində şirkətlər qurulmağa başladı. Osmanlı imperiyasının ilk səhmdar cəmiyyəti “Şirket-i Hayriye” idi. XIX əsrdə Osmanlı ərazisində fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərinin əksəriyyəti imtiyazlı xarici şirkətlər idi. Bu şirkətlər ümumiyyətlə London və Paris kimi Avropa şəhərlərindən idarə olunurdu [11, s.39].

Osmanlıda xüsusilə Krım müharibəsindən (1853-1856) sonra Avropa ilə iqtisadi əlaqələr əvvəlkindən qat-qat çox inkişaf etməyə başladı. Bu inkişaf həm də Osmanlı İmperiyasının əcnəbilərə müxtəlif hüquqlar verməsinə səbəb oldu. Bu hüquqlardan ən mühümü, 1867-ci ilin iyun ayında əcnəbilərə mülk əldə etmək hüququnun verilməsi idi. Əcnəbilər əvvəllər də mülkiyyət əldə etmişdilər, lakin onlar bunu çox vaxt etibar etdikləri qeyri-müsəlmanlar, xüsusən də yunanlar vasitəsilə həyata keçirirdilər. Bu hüququn əldə

edilməsi ilə əcnəbilər qanunun müdafiəsinə arxalanaraq şəhərin daimi, bəzən də kütləvi yanğınlardan sığorta olunmasını tələb etməyə başladılar [9, s.119].

Türkiyədə müasir sığorta fəaliyyətləri XIX əsrdə Osmanlı iqtisadiyyatının daha açıq şəkildə sosial-iqtisadi əlaqələrə qoşulması ilə başladı. Həmçinin 1870-ci ildə “Bəyoğlu”da baş verən yanğın sığortanın yaranmasına böyük təkan verdi. Osmanlı İmperiyasına xarici investisiyaların ən böyük dalğası isə 1888-1896-cı illərdə meydana çıxdı. Sığorta şirkətləri güclü kapital tələb etdiyinə görə Osmanlı bazarına ilk sərmayəni xarici kapitallı sığorta agentlikləri həyata keçirmişlər. Osmanlı imperiyasının coğrafi mövqeyi, onun həm Avropa, həm də Asiya ilə sıx ticarət əlaqələrinə şərait yaratmışdır. Bu ticarət yolları üzərində yaranan riskləri minimuma endirmək üçün sığorta mütləq idi. 1870-ci ildə Bəyoğlunda meydana gələn böyük bir yanğın (Böyük Pera Yanğını) sığortaya marağı daha da artırdı. Bəyoğlu, Avropa maliyyə kapitalı ilə əlaqədə olan bir maliyyə mərkəzi idi. Sakinlərinin əksər hissəsini müsəlmanlar, levantlılar (Avropa mənşəli, əsasən İtalyan, Fransız, Yunan və ya digər Qərbi Avropa ölkələrindən olan insanlar) və Osmanlı dövlətində məskunlaşan xaricilər təşkil edirdi. Həyat tərzı və istehlak qabiliyyətinə görə bura mərkəz sayılırdı. Bu səbəbdən də İstanbulda sərmayə yığımının ürəyi olan Bəyoğlunun yanması, haqlı olaraq sığorta ideyasını meydana çıxartdı.

1872-ci ildə üç ingilis sığorta şirkəti - “Sun”, “Northern” və “North British” Türkiyədə agent olaraq işə başladı, daha sonra isə fransız və almanlar bunu davam etdirdilər. 1890-cı ildə, Türkiyədə bu tərzdə fəaliyyət göstərən agentliklərin sayı 15-ə çatdı. Bu qurumlar öz ölkələrindəki qanunlara tabe olur, ixtilaflar yarandığı halda ölkələrindəki məhkəmələrə müraciət edir və toplanan məvacibi xaricə göndərirdilər. 1893-cü ildə Osmanlı bankı tərəfindən “Osmanlı” adıyla bir sığorta şirkəti yaradıldı və bu yeni Osmanlı şirkətiylə birlikdə 43-ü xarici olan 44 şirkət, 1900-cü ildə bir yanğın tarifi tətbiq etmək qərarına gəldilər.

Osmanlı İmperiyasında böhranların baş verməsi risk təhlili mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsini zəruri etdi. Bu ehtiyac isə Osmanlıda sığorta kartoqrafiyasının ortaya çıxmasına səbəb oldu. 1881-ci ildə İzmirdə başlayan bu inkişaf əsasən Qərb mütəxəssisləri tərəfindən idarə edilirdi [10, s.346-347]. Risklərin xəritələşdirilməsi sığorta fəaliyyətinin elmi əsaslara söykəndiyini göstərən mühüm yeniliklərdən biri olmuşdur. Kartoqrafik məlumatlardan istifadə olunması sığorta tariflərinin daha obyektiv müəyyən edilməsinə imkan vermiş və risklərin qiymətləndirilməsi prosesini sistemləşdirmişdir. Bu yanaşma Osmanlıda müasir sığorta idarəçiliyinə keçidin mühüm göstəricilərindən biri hesab edilə bilər.

Osmanlı imperiyasının sığorta siyasətinin dəyişdirilməsi dünya tarixində baş verən hadisələrin nəticəsində oldu. 1914-cü ildə kapitulyasiyaların ləğv edilməsi addımı sığorta sektorunda dövlətin nəzarət mexanizminin genişlənməsinə səbəb oldu [1, s.64]. Bu tarixdən sonra sığorta sahəsində milli təşəbbüslərin önü açıldı. Ancaq 1916-cı il məlumatına görə, Türkiyədə fəaliyyət göstərən xarici sığorta şirkətlərinin sayı 80-ə çatmışdı. 1918-ci ildə isə ilk dəfə Osmanlı qanunlarına görə tənzimlənən “İttihadı Milli” sığorta şirkətinin yaradılması dövlətin sığorta siyasətinin nəticələrini özündə əks etdirirdi.

“İttihadı Milli” sığorta şirkətinin yaradılması Osmanlı dövlətinin milli maliyyə siyasətinə keçidinin mühüm göstəricilərindən biri hesab edilə bilər. Bu təşəbbüs uzun illər xarici kapitalın üstünlük təşkil etdiyi bazarda yerli institutların formalaşdırılması istiqamətində atılmış ilk addımlardan biri olmuşdur. Bununla yanaşı, həmin proses sonrakı dövrdə Türkiyə Respublikasında milli sığorta sektorunun inkişafı üçün də institusional baza yaratmışdır.

Ümumiyyətlə Türkiyədə sığorta sahəsində lokallaşma 1925-ci ildə İş Bankı tərəfindən “Anadolu Sığorta Şirkəti”nin yaradılması ilə başladı [6, s.9-13]. Diqqət yetirilməli məqamlardan biri budur ki, sığorta sahəsində milliləşmə prosesi məhz kapitulyasiyaların 1914-cü ildə rəsmən ləğv edilməsindən sonrakı dövrdə sürətlənmişdir. Bu ardıcılıq göstərir ki, Osmanlı İmperiyasından Türkiyə Cümhuriyyətinə keçid dövründə sığorta institutunun inkişafı geniş mənada dövlətin iqtisadi suverenlik uğrunda apardığı mübarizənin bir hissəsi olmuşdur.

Beləliklə, sığortanın inkişaf etməsini zəruri edən bir çox səbəblər olmuşdur. Bu amillərdən ən əsası insanın və cəmiyyətin inkişafı idi. Bütün dövrlərdə olduğu kimi, Osmanlı dönəmində də sığortanın izləri görünür. Lakin Osmanlıda sığortanın inkişafına mane olan bir çox səbəblər olmuşdur. Buna misal olaraq insanların dini inanclarını, müharibələri, daxildə gedən hərçi-mərcliyi göstərmək olar. Sığorta haqqında anlayışın olmaması, əhalinin xaricə əlaqəsinin zəif olması sığortanın inkişafını gecikdirmişdir. Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri insanlarda bir çox fikir dəyişikliyinə səbəb oldu. Misal olaraq, Londonda böyük yanğından (2 sentyabr 1666-cı il) sonra öz mülklərini sığortalamaq fikri, daha sonra Osmanlıya da inteqrasiya etdi. Elə Bəyoğlunda baş verən böyük “Pera” yanğından sonra insanlarda sığorta sistemini yaratmaq fikri ortaya çıxmış və bu sistem müasir dövrdə də müvəffəqiyyətlə fəaliyyətini davam etdirir.

Məsələyə daha geniş perspektivdən yanaşdıqda Osmanlıda sığorta təcrübəsi XIX əsrin qeyri-Qərb imperiyalarında müşahidə edilən tendensiyanın nümunəsi kimi şərh edilə bilər. Yəni, dövlət ərazi bütövlüyünü və iqtisadi mövqeyini qorumaq üçün Avropa mənşəli maliyyə institutlarını qəbul etməyə məcbur olmuş, lakin məhz bu qəbul prosesi xarici kapitalın nüfuzunu dərinləşdirərək qorunmaq istənilən suverenliyi əslində daha da zəiflətməmişdir. Bu paradoks Osmanlı sığorta tarixinin ən mühüm nəzəri nəticələrindən biri kimi qeyd edilməlidir.

Nəticə. Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Osmanlı İmperiyasında sığortanın formalaşması uzunmüddətli sosial-iqtisadi və siyasi transformasiyaların nəticəsi olmuşdur. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq sığortanın yaranma və inkişaf prosesi təhlil edilmiş, bu prosesə təsir göstərən dini baxışlar, xarici kapital və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin rolu müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın hipotezi öz təsdiqini tapmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Osmanlıda müasir sığorta institutunun formalaşması yalnız daxili sosial tələbatın deyil, eyni zamanda Avropa dövlətləri ilə iqtisadi inteqrasiyanın, hüquqi islahatların və xarici kapitalın təsirinin nəticəsi olmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, Osmanlı cəmiyyətində sığortayabənzər sosial müdafiə mexanizmləri mövcud olsa da, müasir sığorta sisteminin institusionallaşması əsasən XIX əsrdə iqtisadi liberallaşma, beynəlxalq ticarətin genişlənməsi və dövlət islahatlarının təsiri altında baş vermişdir. Əldə olunan nəticələr Osmanlı sığorta tarixinin öyrənilməsi ilə yanaşı, regionda sığorta institutunun tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqi üçün də nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Gələcək tədqiqatlarda Osmanlı sığorta sisteminin digər dövlətlərin analoji institutları ilə müqayisəli təhlili və onun müasir Türkiyə sığorta sisteminə təsirinin daha dərinlən araşdırılması məqsəduyğun hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. İnce E. (2023), 20. yüzylın başında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sigorta sistemi ve uluslararası sigorta şirketleri üzerine tespitler. Dünya Mültidisipliner Araştırmalar Dergisi (DÜMAD), No.1, 41-66.
2. İnce E. (2023), Meşrutiyetten cumhuriyete Osmanlı şehirlerinde faaliyet gösteren nakliyat sigorta şirketleri üzerine tespitler (1908-1923). Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, No.2, 184-205.
3. Kala E.S. (2018), Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku (1865-1923) (Sosyal Güvenlik Mevzuatı ve Sosyal Sigortaların Kuruluşu). İstanbul.
4. Kaya F., Kaya M. (2017), Sigorta ve Sigortacılık, 2. baskı. Beta Yayıncılık.
5. Karpat K.H. (2006), Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma. Çeviren D. Özdemir. İmge Kitabevi.
6. Qasımova A. (2024), Dünyada və Türkiyədə sığorta tarixinin inkişafı. Endless Light in Science, No.1, 9.
7. Qasımova A. (2025), Osmanlı dönəmində sığorta. 5. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu, 774.
8. Kahya F. (2007), Osmanlı Devleti'nde sigortacılığın ortaya çıkışı ve gelişimi. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi.
9. Shaw S.J., Shaw E.K. (1977), History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Vol. 2. Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975. Cambridge University Press.
10. Tanrikulu M. (2023), Sigorta kartografyasının Batı'da, Osmanlı devleti'nde ve Türkiye'de doğuşu, gelişimi ve son bulması. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, No.2, 335-358.
11. Toprak Z. (1982), Milli İktisat, 1908-1918. Yurt Yayınları.
12. Uralcan G. (2014), Sigorta sektöründe Rigor Mortis (Ölüm Katiliği) ve değişim faaliyetlerinin analizi. Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, No.5, 21-41.